

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Açar sözlər: epigrafiq abidələr, ərəb əlifbası, latın əlifbası, Kirill əlifbası, Abdulla bəy Əfəndizadə, I Bakı Türkoloji qurultay, Azərbaycan dili günü.

Ключевые слова: эпиграфические памятники, арабский алфавит, латинский алфавит, кириллическая азбука, Абдулла бек Эфендизаде, I Бакинский тюркологический съезд, день азербайджанского языка.

Key words: epigraphic monuments, Arabic alphabet, Latin alphabet, Abdulla bay Afandizade, I Baku Turkology Congress, the day of Azerbaijan language

Azərbaycan əlifba tarixi Mingəçevirdə tapılmış epigrafiq abidələrdən başlayır. Tarixdən məlumdur ki, alban hökmdarı Qroyz (e.ə. I əsr) Pompey məktublar, III əsrdə albanlar Romaya yazılı məlumatlar göndərmiş, V əsrdə isə alban dilində fərmanlar tərtib edilmişdir. Deməli, qədim albanların müstəqil əlifbası olmuşdur, güman edilir ki, bu qədim türk tayfası **qarqarların** dili əsasında düzəldilmişdir. Təəssüf ki, bu yazını təsəvvürə gətirə biləcək abidə qalmamışdır.

1937-ci ildə İrəvanın Eçmiadzin fondunda XV əsrə aid dərslik aşkar edilmişdir. Burada müxtəlif əlifbalarla yanaşı 52 hərfdən ibarət alban əlifbası da verilir. 1956-cı ildə onun XVI əsrə aid edilən nüsxəsi ilə bərabər alban işarələrini də əks etdirən siyahısı Londonda “üzə çıxdı”. Bu əlifba erməni və gürcü əlifbalarının əsasında tərtib olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin əlifba vasitəsilə Mingəçevir alban yazılarını oxumaq mümkün deyil. *Udi* dili baxımından da oxunması alınmadı. Əlifbanın *udi* etnosu dirəsində tapılmaması onun tarixi etibarlılığına şübhə yaradır (1, 219). Tanınmış dilçi alimlər əslində anonim keşiş Mesrop Maştosun ünvanına yazılan bu erməni əlifbası “ixtirası”nı qəbul etmir və kifayət qədər sübut və dəlillər gətirirlər. Erməni alimləri Mesrop Maştosun hətta “qarqarların kobud, əlaqəsiz, varvar boğaz səsləri üçün” əlifba tərtib etdiyini iddia edirlər (2, 43, 70-71).

İslam dininin Azərbaycanda bərqərar olması və yayılması ilə əlaqədar bu əlifba sıxışdırılmış, ortadan silinmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan islam dinini qəbul etmiş aborogenlər, o cümlədən albanlar ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar.

Bu əlifba tarixi çox uzun sürmüşdür. XX əsrin 20-ci illərinin sonuna-dək Azərbaycan dilinin yazısı ərəb qrafikasına əsaslanmış, 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Əlifba nitq elementlərini əks etdirən qrafik işarələrdir, üstünlüyü nitqin onun elementlərini nə qədər asan və tam əks etdirməsidir. Bu mənada ərəb əlifbası aqlütinativ dillər üçün xarakterik deyildir: 1) Semit dillərində sözlərin kökündə sait fonemlər yoxdur, bu da sözlərin oxunuşunu çətinləşdirir. Türk dilləri üçün xarakterik olan samitdən sonra saitin olması bu sistemdə yoxdur, ardıcıl işlənən bir neçə samit köklü sözün onlarla variantda oxunuşu mümkündür; 2) Ərəb əlifbasında əksər sözlərin qrafik forması eynidir, nöqtələr onları fərqləndirir. Bir nöqtə yanlışlığı mənə fərqləşməsi yaradır; 3) Qrafik kompleksdə formaların müxtəlifliyi böyük çətinliklər törədir, çünki 6 hərf istisna edilməklə, qalan hərflərin hamısının sözün əvvəlində, ortasında, sonunda və ayrılıqda gəlməsindən asılı olaraq 4 forması var. Bu halda, ərəb əlifbasında qrafik işarələrin sayı 160-ı keçir. Qrafik işarələrin üst-üstə düşməməsi sözlərin də görünüşünü fərqləndirir; 4) Bəzi hərflərin yazılışı ilə oxunuşu arasında fərq olur (məsələn, *leyli*); 5) Eyni işarələr müxtəlif fonemlər üçün fərqli səslənir və s.

Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinə uyğun olmasa da, min ildən artıq bir dövrdə bu əlifba vasitəsilə çox sayda dəyərli ədəbi-bədii və elmi əsərlər yaradılmışdır. Ərəb əlifbasının təkmillədirilməsi və islah olunması M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. Sonralar Məhəmmədəğa Şahtaxtlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Ömər Faiq Nemanzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Fərhad Ağazadə kimi ziyalılar da bu təşəbbüsə qoşulmuş, hətta M.Şahtaxtlı 1879-cu ildə Tiflisdə “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbeyi” adlı kitab nəşr etdirmişdir.

Əlifba islahatı sahəsində praktik addımlar 1918-ci ilin mayında – Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunandan sonra atılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1919-cu ilin martın 21-də yeni əlifbanın layihəsini hazırlamaq məqsədilə xüsusi komissiya yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Əlifba məsələsi Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində müzakirəyə çıxarılır (3, №243, 276, 278, 281, 294, 296 və s.). Yusif Vəzir həmin qəzetdə “Hürufat məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu gün ölkəmizin və millətimizin müqəddəratı əlimizdə olduğu bir zaman hürufat məsələsi yenidən fikirləri məşğul eyləyir. Bizim nazirimiz Xudadət bəy Məlikaslanov cənablarının təklifi Nazirlər Şurasında qəbul olunaraq hürufat islahı üçün çalışmağa başlanılır. Bu yolda bir heyət işləyir. Şərqdə dəfələrlə mütəəssiblik sədlərini yıxan, ənənəvi hüdudları pozan və həyat tələbatından başqa heç bir şeyə bac verməyən Azərbaycan bu gün yenə inqilab doğurmaq istəyir. ... Uğurlar olsun!” (4).

Dövrün görkəmli ziyalıları bu müzakirələrdə fəal iştirak edirlər. Abdulla bəy Əfəndizadə “Azərbaycan” qəzetinin rus dili buraxılışlarında

“Türk əlifbasının reformasına dair” adlı silsilə məqalələrlə çıxış edir (3, № 23,24, 32).

нять самую лучшую изъ существующихъ азбукъ, чѣмъ ограничиваться какими-то несущественными поправками? Не этотъ самый путь избѣстный Азербайджанскій драматургъ М. Ф. Ахундовъ уже давно работалъ, однако потерпѣть неудачу. Призывы М. А. Шахтахтинскаго, доказывавшаго необходимость реформы нашей азбуки на страницахъ издававшейся имъ газеты «Шаръ-Русь», также остался безъ отклика. Существовавшая въ то время мусульман. пресса, оставивъ въ стороне идею г. Шахтахтинскаго, стала сильно критиковать недостатки предложенной имъ азбуки. Она была на самомъ дѣлѣ неприемлема, т. к. напоминала клинообразныя буквы древности, ючень неудобныя для письма; значеніе же его идеи немножко по затмѣвалось очевидными неудобствами его азбуки. Кромѣ этихъ двухъ неудавшихся попытокъ крѣпкой реформы алфавита, было не мало попытокъ частичной реформы: имѣвшихъ мѣсто на Кавказѣ, въ Крыму (Гаспринскій) и въ Турціи (Ш. Самми и проч.), но всѣ онѣ были неудачны. Упомянуто, съ какими отвѣрачивались у насъ отъ всякихъ попытокъ къ таунизации или реформѣ алфавита малочисленные наши общественные дѣятели, ничего общаго съ прѣсловутой крѣпостью нашего народа не имѣя. Ни не было случая, чтобы они защищали родную азбуку; ее нельзя защищать, съ нею трудно сродниться. Всѣ мы одинокими враждебны къ нашей азбуке. Османскіе турки могутъ оправдаться еще тѣмъ, что правительство противъ реформы; мы же чѣмъ можемъ оправдаться? Предразсудками, навѣятыми тогда не безъ задней мысли, что-де заика азбуки оторветъ насъ отъ развитія отъ остального вселенскаго міра, что

ВУ
РА
УРЕ
УС
ИТ

Komissiyaya üç müxtəlif layihə – Məhəmməd ağa Şahtaxtlının, Abdulla bəy Əfəndizadənin və Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birgə layihələri təqdim olunsada, Abdulla bəy Əfəndizadənin təklifi bəyənilir. Layihə 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-nədək Bakıda keçirilmiş Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında təsdiq olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verilir. Abdulla bəy Əfəndizadənin bu layihə əsasında tərtib etdiyi “Son türk əlifbası” adlı kitabı 1919-cu ildə “Hökumət” mətbəəsində işıq üzünə görünür. Kitabın titullar səhifəsi (5):

Maraqlıdır ki, müəllif kitabın “Başlangıç”ında bu əlifbanın teleqraf üçün nəzərdə tutduğunu qeyd edir: “Kitabətimizdə işlətdiyimiz ərəb əlifbasının bir çox qüsuratından naşı bu əlifba teleqraf kimi böyük əhəmiyyəti olan dövlət mürasilatı üçün, yazı makinaları üçün yaramadığından osmanlılar gibi

bizlər də hər daim firəng, rus və başqa əcnəbi dillərinə möhtacı. ... Bu mülahizələri əsas götürərək maarif, türuq və məabir, posta və teleqraf nəzarətləri cənbində təşkil olunmuş xüsusi qomisiyonlar zeyldə göstərilən və latın hürufatından mürəkkəb bir türk əlifbası qəbul edib işlətdiyimiz ərəb əlifbası üzrə əlavə etmişlər ki, daha bu gündən belə milli mürasilat üçün əcnəbi dillərə ehtiyac qalmasın” (6, 3). Bu əlifbanın yalnız teleqraf üçün istifadəsinin deyil, ibtidai məktəblərdə də oxudulmasının “əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olacağı”na inanan müəllif “mətbuat işi bu halda böyük müşkülət keçirdikdən, hürufatın gözəlliyinə və başqa qüsuratın rəfinə kifayət miqdarda diqqət ediləmədi”yi üçün “müəllim qardaşlarımız”dan onu üzrlü saymalarını da xahiş edir (6, 11).

Məlumdur ki, ərəb, fars və Azərbaycan dili səs tərkibləri birbirindən fərqlənir. Ərəb dilində hərflərin sayı 6 sait və 25 samitdən ibarətdir, Azərbaycan dilində isə 9 sait, 23 samit vardır. Ərəb dili saitləri qismən Azərbaycan dili saitləri ilə səsleşsələr də, samitlərin xeyli hissəsi milli səs sistemimizdə yoxdur. Bunlar dodaq (و), dişarası (ث və ذ), emfatik dildamaq samitlər (ض،ص،ط،ظ)، emfatik boğaz samitləri (ع،غ،ق) və həmzədən (ء) ibarətdir. Təbii ki, bu halda ərəb dili saitləri Azərbaycan dilində dəyişikliyə məruz qalır, fonetik substitusiyaya uğrayırlar. Doğru olaraq Abdulla bəy bu hərflərin dilimizdə xüsusi qrafik işarə ilə qeyd olunmasını zərurət görmür. Əlifba ilə bağlı 3 əsas məsələyə diqqət yönəldərək “Başlangıç”da yazır:

1) həm yazıda və həm çapda işlətmək üçün hürufatın yalnız yazı surətlərini qəbul etdik (şimdilik hürufat olmadığından hər iki növünü işlətməyə məcbur olduq);

2) böyük hərflər denilən (N, R, B, P) kibi surətləri qəbul etmədik;

3) ismi-xas və cümlə başında böyük hərf yazmaq lüzum görülərsə, hərfin öz şəklini bir qədər böyük yazmağa qərar verdik: bu qərarı şimdilik xüsusi hürufatımız olmadığından mətbuata tətbiq edəmədik.” (6, 4-5)

Səğir nun artırılmaqla 33 hərf və bir apostrofdan ibarət olan bu əlifba 9 hərf fərqi ilə, demək olar ki, müasir əlifbamızla səsleşir:

A.Əfəndizadənin tərtib etdiyi son türk əlifbası	Müasir Azərbaycan əlifbası
a	a
b	b
c	c
ç	ç
d	d

e	e
ë	ə
f	f
of	g
g	g
h	h
x	x
w	ı
i	i
z	j
q	k
k	q
l	l
m	m
n	n
o	o
ø	ö
p	p
r	r
s	s
sh	ş
t	t
u	u
y	ü
v	v
j	y
z	z

ñ	-
,	-

Lakin 1920-ci il 28 aprel işğalı bu əlifbanı reallaşdırmağa imkan vermir. Sovet Azərbaycanının ilk illərində bütün radikal islahatlar kimi əlifbanı dəyişmək məsələsi siyasi gündəmə gəlir, geniş müzakirələrə səbəb olur. Bu müzakirələr zamanı “latınçılar” və “ərəbçilər” adlı iki cərəyan ortaya çıxır. “Latınçılar” komissiyasının tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi: Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şaxtaxlı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov və Hüseyn İsrafilbəyov.

Bu müzakirələrdə “ərəbçilər” vaxtilə Osmanlı xanədanlığında M.F.Axundova ünvanlanan cavabı “latınçılara” verirlər. Bildirirlər ki, hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, qədimdə ərəblərin, indi isə yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətinidir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir; ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər; latın hürufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcək, camaat qəbul edəcəkmiki?

“Ərəbçi”lərin ən tutarlı arqumenti isə yeni əlifbanın Azərbaycanı digər türk-müsəlman ölkələrindən qoparması təhlükəsi idi: “Latın hürufatını qəbul edib-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, İslam millətlərindən ayrılmış qalar”. Bu arqumenti Cümhuriyyətin işğalından sonra Türkiyədə mübarizə aparən M.Rəsulzadə və silahdaşları da təkrarlayırdı.

Mirzə Bala Məmmədzadə: “Azərbaycanın təkbaşına ərəb əlifbasından latın sisteminə keçməsi və türk dünyası ilə əlaqələrini tərki etməsi azəri türklərinin milli varlığına böyük zərbə olacağı”na inanırdı.

S.Ağamalıoğlu 1927-ci ildə “Elmdən və tarixdən” adlı kitabında yazırdı:

“Yeni əlifba barəsində müsavətçilərlə ingilisin sözü bir gəlir. Doğru, hər kəsin ayrı niyyəti, məqsədi var, amma iş burasındadır ki, ikisi də bir sinifdirlər, ikisinə də bir qaranlıq sərfəlidir” (7).

Y.V.Çəmənəminlinin cavabı isə vaxtında verilmişdi: “Bir sual dilimizin ucuna gəlir. Əcəba, Azərbaycan yeni hürufatı qəbul edərsə və başqa müsəlman ölkələri etməsə, nə tövr olar? Təsəvvür olunan sualın cavabı gödəkdir:

- Biz qəbul etməliyik. Vaxt gələr, başqaları da görər, götürər.

Doğrudan da, neyçün hər cəhətdən tərəqqi etmiş Azərbaycan bir nöqtədə dayanıb mürgü döyən qardaşlarını gözləsin? Biz çoxdan bəri inqilabçılığa öyrəndik. Biz Rusiyada birinci olaraq türk qəzetəsi nəşr etdik;

Biz türk aləmində Qurani-Şərifini ana dilimizə tərcümə etmək ilə birincilik qazandıq;

Aləmi-islamda birinci olaraq opera vücuda gətirdik;

Azərbaycan Cümhuriyyətini vücuda gətirmək ilə islam tarixinə yeni səhifə əlavə elədik...

Latın hüruflatını qəbul etmək ilə inqilab da yapaq və əmin olaq ki, bu inqilab əvvəlkilərdən də parlaq və məhsuldar olacaq.” (4)

20-ci illərin əvvəllərində ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi, ləğvi, yoxsa latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi yenidən “Azərbaycan” qəzetində müzakirəyə çıxarılır. Müzakirələrin rəhni kimi S.M.Qənizadə, H.Şahtaxlı, V.Tomaşevski və H.Caviddən ibarət əlifba Komissiyası yaradılır, fransız türkoloqu P.Jüze oraya sədr təyin edilir. 5 yanvar 1921-ci ildə Azərbaycan Maarif Komissarlığı əski əlifbadan yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar verir və 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu yaradılan “Yeni türk əlifbası” Komitəsinə başçı təyin olunur. Yeni əlifba Komitəsi Türkünə, İdil (Volqaboyu) ölkələrinə, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciət qəbul edir. Bu müraciətlərin əsasında yeni əlifbaya keçmək məsələsi dayanır. 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti “Yeni türk əlifbasının Dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” adlı qərar elan edir. Hətta 16 mart 1925-ci ildə Azərbaycanda Sovet qurultayının qərarı ilə birinci dərəcəli məktəblər latın əlifbasına keçir. Bütün təşkilati, siyasi, maliyyə məsələlərini Moskva öz öhdəsinə götürür. Bu, I Bakı Türkoloji Qurultayı ərəfində Sovet hökumətinin kəşfiyyət xarakterli siyasəti idi; ərəb əlifbasını dəyişmək hədəf seçilir, Kirill əlifbasının gələcək yolunun açılması üçün latın əlifbası məsələsi ön plana gətirilir.

Türkiyənin latın qrafikasına keçidindən sonra mühacirlər bu dəfə yeni əlifba prosesini dəstəkləyirlər. Hətta Müsavat firqəsi bütün üzvlərin latın qrafikasının öyrənməsinin vacib olması ilə bağlı qərar verir. Azərbaycanda və Türkiyədə qəbul edilən əlifbalar arasında bəzi işarələrdə fərqliliklər olduğu üçün M.Rəsulzadə və həmfikiriləri “Odlu yurd” jurnalını müqayisəli şəkildə hər iki əlifbada (ərəb və latın) nəşr edirlər.

Beləliklə, Sovet Azərbaycanında “latınçı”ların mütəşəkkil fəaliyyəti, həmçinin artıq yeni hökumətin radikal islahatlar tərəfdarı olması nəticəsində latın qrafikasına keçid qəbul edilir. 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Türk Əlifbası Komitəsi təşkil edildi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi: Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov.

1922-ci ildə Komitənin Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkida, Ağdamda, Şəmkirdə, Zaqatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, Türkünstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılada yerli təşkilatları yaradılır. Bakıda yeni əlifba ilə “Yeni yol”, Tiflisdə isə “İşıqlı yol” qəzetləri çap edilir. Bu dəfə Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsindən daha çox istifadə edilir.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə məcburi və dövlət əlifbası hesab olunur. Əlifba ilə yanaşı Avropadakı rəqəm sistemi də götürülür.

21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında Komitənin IV sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən Azərbaycanda ərəb əlifbası 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latın əlifbası ilə rəsmi əvəz olunur. Yeni əlifbanın qəbulundan sonra bu əlifba ilə kitabların nəşri üçün Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət bir komissiya yaradılır, Mirzə Cəlil sədr təyin edilir.

1923-cü ilin dekabrında Xalq Komissarları Soveti nəzdində Q.Musa-bəyovun sədrliyi ilə Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi yaradılır. Bu məqsədlə də kütləvi şəkildə kitablar çap edilir, təbliğat aparılır, mübarizənin on il müddətində nəticə verməsi nəzərdə tutulurdu. Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin 1 oktyabr 1923 – 1 oktyabr 1924-cü il aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatda göstərilir ki, bu 1 il ərzində savadsızlığın ləğvi yolunda Komitə tərəfindən 26 adda 334.000 tirajla dərslik, uşaq ədəbiyyatı, müxtəlif kitabça və broşür, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və başqa nəşriyyatlar tərəfindən 1928-ci ilin noyabr ayının 1-ə qədər isə 473 adda 2.377.350 tirajla kitab dərc edilib.

Yeni əlifba müzakirələri davam etdirilir, komissiyalar yaradılır, Türkünstana, Krıma, Dağıstana səfərlər təşkil olunur. Əlifba məsələsi 1926-cı il 28 fevral – 5 mart tarixində Bakıda keçirilən I Türkünoloji Qurultayda da geniş müzakirələrə səbəb olur. Qurultayda Azərbaycan türklərinin ərəb əlifbasından birdəfəlik imtina edib latın qrafikalı əlifbaya keçmək təşəbbüsünü Tatarıstan nümayəndələri tənqidlə qarşılayırlar: “Azərbaycan isə orfoqrafiya məsələsində olduğu kimi, nəinki ərəb əlifbasının islahında özü iştirak etməyib, hətta şimaldakı soydaşlarının əziyyətli və uzun sürən zəhmətinin nəticələrindən də demək olar ki, heç nəyi əxz etməyib. Azərbaycan latınçıları bir tərəfdən islah olunmuş latın şrifllərilə, demək olar ki, fonetik orfoqrafiyanı, digər tərəfdən isə qədimdənqalma şəkildə olan ərəb şrifllərini həm mətbəə texnikası, həm də orfoqrafiya baxımından alınma ərəb sözlərinin 1000 il bundan əvvəlki yazılışı ilə tutuşduraraq latın sisteminin

xeyrinə rəy verdikdə və şrift sistemini dəyişməyə hazır olduqlarını bildirdikdə, bu, şimal türklərinin əksəriyyətinin nümayəndəsi olan bizlərdə yalnız təəccüb doğurur. ..Bizim külli miqdarda savadsızımız olduğu halda, üstəlik savadlıları da yenidən öyrətmək lazım gələcək.” (7, 233) Lakin Qurultayda bu fikir tənqidlə qarşılır. Türkoloji Qurultay bütün türk dünyası üçün ona görə son dərəcə mütərəqqi amildir ki, burda köhnə ərəb əlifbasının lehinə bir nəfər də olsun səs ucaltmadı, deməli, bunu o mənada başa düşmək lazımdır ki, köhnə ərəb yazısı, əski ərəb qrafikası tarix tərəfindən məhkum edilib, birdəfəlik və həmişəlik rədd olunub (7, 239). Qurultay nümayəndələri bidirirlər ki, latınlaşma təcrübəsi artıq üç ildir ki, mövcuddur, həmin vilayətlərin heç birində azacıq da olsa narazılıq müşahidə edilmir. Latınçıların əleyhdarları olan ərəbpərəstlərin, mühafizəkar əhval-ruhiyyəli bəzi milli ziyalıların əsas dəlili müqəddəs “Qurani-Kərim”in qrafikasıdan fərqli qrafikanın qəbuludur. Onlara da cavab verilir: “Quranpərəstlər”ə nə qədər xoş gəlmək istəsək də, bu mümkün deyil, çünki “Quran”ın bugünkü qrafikasının özü də onun miladi 644-cü ildə xəlifə Osman dövründə yarandığı ilkin qrafikası deyil və “Quran”ı nəş ilə miladi təqvimlə X əsrdən – Abbasilər sülaləsi dövründən yazmağa başlayıblar. “Quran”ın və digər müqəddəs kitabların müqəddəs əlifba ilə çap olunması hüququ qüvvəsində qalır ” (7, 244).

Doğrudur, I Türkoloji Qurultay latın sisteminin türk dillərinə tətbiqində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi təqdir edərək və təcrübəsinə əsaslanaraq, bütün türk dilləri, ən azı, onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid qrafika müəyyənləşdirilməsini, latın sisteminin bütün türk xalqlarında eyniyyət olmasının qəti prinsiplərini hazırlamaqla təkliflərini qərar şəklində irəli sürsə də, təəssüf ki, sonralar buna əməl olunmadı.

Sonrakı tarixi xronologiya belədir: Azərbaycan dilində yazı 1929-cu ilədək ərəb qrafikası ilə, 1929-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifba üzrə (1929-cu ilə kimi ərəb əlifbası ilə paralel olaraq), 1939-cu ildən başlamış 1940-1991-ci illərdə Kirill qrafikası, 1991-ci ildən yenidən latın qrafikası üzrə aparılmışdır.

Əsrin əvvəllərində latın qrafikalı əlifbaya islahat respublikada dil quruculuğuna təkən verdi. Lakin çox çəkmədən SSRİ rəhbərliyinin kobud müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanda dil quruculuğunun axarı pozuldu. Buna səbəb əlifba siyasətində Moskvanın Ankaranın ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçə biləcəyini nəzərə almaması idi. Türkiyənin uzaq-görənliyi və siyasi çevikliyi rus şovinistlərini çaşdırır. Ə.Hüseynzadə, F.Köprülüdən, alman alimi T.Menzel, V.Radebolddan, macar alimi Y.Messarofdan məsləhətlər alan, fikir mübadiləsi edən və I Bakı Türkoloji Qurultayında müzakirə olunan əlifba məsələsini dərinlən araşdıran Atatürk türk

dünyasında əlifba inqilabı edir: Türkiyə Cümhuriyyəti latın qrafikalı əlifbaya keçir. 8 may 1939-cu ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birgə keçirdiyi iclasda Kirill əlifbası layihəsi gündəliyə gətirilərək, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələsi müzakirə edilir. Nəticədə Kirill qrafikasının Azərbaycan dilindəki səslərin qarşılığında latın əlifbasından üstün olduğu bildirilir.

Türkiyənin latın qrafikasına keçməsi, 1939-cu ildə II Dünya müharibəsinin başlaması dil quruculuğuna çəkilən bu qədər əmək bir qərarla məhv edilir. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı yazı əlaqəsinin müharibədən təhlükəli olacağını düşünən və artıq repressiya maşını ilə bütün ziyalıları qıran rejim 15 noyabr 1939-cu ildə Azərbaycan Ali Soveti Xalq Komissarlığı 1 yanvar 1940-cı ildən etibarən Azərbaycanda rus əsaslı Kirill əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul edir. Beləliklə, Kirill əlifbası Azərbaycanda rəsmi olaraq istifadə olunmağa başlanır. Bir müddətdən sonra - 1958-ci ildə müəyyən hərflər (ӡ, ӓ, ю, я) əlifbadan çıxarılır.

Kirill qrafikalı əlifbalar SSRİ ərazisində yaşayan müxtəlif türk xalqları üçün fərqli şəkildə hazırlanır. Bir çox hallarda eyni fonemələr ayrı-ayrı əlifbalarda müxtəlif işarələrlə təsbit olunur, bu da türk dilləri arasında fərqləri süni surətdə dərinləşdirmək məqsədi daşıyır.

Böyük Sovet İmperiyasının suquta yetdiyi elə ilk illərdə – 1990-cı ilin əvvəllərində latın qrafikalı əlifbanın bərpası məsələsi gündəmə çıxır. Şübhəsiz ki, məsələ etno-siyasi xarakter daşıyır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında tədricən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid mərhələsi başlanır. Müstəqilliyimiz əldə olunduqdan sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri edir. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində Kirill qrafikası ilə Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin olduqca dəyərli və qiymətli nümunələri yaradılmasına və müharibə şəraiti olmasına baxmayaraq, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılır.

11 sentyabr 1990-cı ildə əlifba Komissiyası yaradılır. Təklif olunan əlifba Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci ildə keçirilən iclasında müzakirəyə çıxarılır və “Latın əlifbası əsaslı Azərbaycan əlifbasının islah edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul edilir. Yeni əlifbanın təsdiqindən sonra da müzakirələr səngimir. Əlifbadakı ӡ hərfinin dəyişdirilərək ӓ ilə əvəzlənməsi müzakirələrdə son nöqtəni qoyur. Lakin 9 il latın qrafikalı yeni əlifba Kirill əlifbası ilə paralel işlənir. Müxtəlif səbəblər üzündən yalnız Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün Azərbaycan ərazisində latın əlifbasına keçilir (8, 149-151). 1 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan edilməsilə iki əlifbadan istifadə edilməsinə birdəfəlik son qoyulur.

Azərbaycan dilində əlifba dəyişikləri və qarşılıqları

Transliterasiya cədvəli					
Ərəb	Latın	Latın	Kirill	Latın	IPA
آ،				A a	—
ب،				B b	—
ج،				C c	—
چ،				Ç ç	—
				D d	—
ئ،				E e	—
ه،				Ə ə	—
ف،				F f	—
گ،				G g	—
غ،				Ğ ğ	—
				H h	—
				X x	—
ی،	را،			I ı	—
ی،				İ i	—
ژ،				J j	—
ک،				K k	—
ق،				Q q	—
ل،				L l	—
م،				M m	—
ن،				N n	—
	N, n	N, n^[2]			—
ا، و،				O o	—

اؤو، ا				Ö ö	—
پپ،				P p	—
				R r	—
				S s	—
				Ş ş	—
				T t	—
اؤو، ا				U u	—
اؤو، ا				Ü ü	—
او				V v	—
ی، ی				Y y	—
				Z z	—

Ədəbiyyat

1. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı, Azər nəşr, 1994.
2. Bax: Əjdər Tağıoğlu. Mesrop Maştos əlifba ixtiraçısı deyil, fırıldaqçı anonim keşişdir. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Bax: “Azərbaycan” qəzeti, 1919-cu il.
4. Çəmən zəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə.... Bakı: Gənclik, 1994.
5. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifrə XVI-88/1265. Ətraflı bax: Abdulla bəy Əfəndizadə Azadbəyli. Son türk əlifbası (transfonoliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Ş.Hümmətli) . Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
6. Abdulla bəy Əfəndizadə Azadbəyli. Son türk əlifbası (transfonoliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Ş.Hümmətli) . Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
7. <https://teleqraf.com/news/toplum/144334.html>
8. Dah ətraflı bax: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, 2007.

Н.Мамедли

Азербайджанский алфавит

Резюме

Азербайджанский алфавит начинается с найденного эпиграфического памятника в Мингечевире. В связи с распространением Ислама на территории Азербайджана данный алфавит был утрачен. Аборигены, живущие на территории Азербайджана и принявшие исламскую ре-

лигию, в том числе албанцы начинают пользоваться арабским алфавитом. Практические шаги в сфере реформ алфавита начались с мая 1918 года – с момента провозглашения независимости Азербайджана. Была создана комиссия и предложены 3 проекта – проекты Мухаммеда Шахтаклы, Абдулла бек Эфендизаде и Абуллы Тагизаде с Миразиз Сеидовым, но принят был проект Абдуллы бек Эфендизаде. Проект алфавита латинской графики был передан Парламенту для обсуждения только после съезда педагогов Азербайджана, проходившим с 20-го августа по 1-е сентября в Баку. Однако, оккупация 28 апреля 1920 года не дает возможности реализации данного алфавита. Как и радикальные реформы изменение алфавита становится причиной широких обсуждений в первые года Советского Азербайджана. В период этих обсуждений появились два направления: «арабисты» и «латинисты». Правительство Азербайджана 20 октября 1923 года объявляет указ о «Принятии нового тюркского алфавита как государственного алфавита». Даже 16 марта 1925 года по указу съезда Азербайджана школы первой степени перешли на латинскую графику. Москва взяла на себя все организационные, политические, финансовые вопросы. В период Первого Тюркологического Съезда эта была политика разведывательного характера Советского правительства; цель была поменять арабский алфавит, и выдвигался вопрос латинского алфавита с целью освобождения пути для кириллической графики. Последующая историческая хронология такова: письменность азербайджанского языка до 1929 года велась на арабском, с 1929 по 1939 годы на латинской графике (до 1929 года параллельно с арабским алфавитом), с 1939 по 1940-41 годы на кириллической азбуке, с 1991 года и по сей день – на латинской графике.

N.Mammadli

The Azerbaijan alphabet

Summary

The alphabetic history of Azerbaijan began from the epigraphic monuments found in Mingchevir. This alphabet was compressed because of the establishment and spread of Islam in Azerbaijan, and it was disappeared. The aborigens who lived in Azerbaijan accepted the Islam religion, and the albanians began to use the Arabic language as well. After Azerbaijan got its independence, the practical steps were observed to be seen in the field of Latin graphic alphabet reform in May, 1918. The commission was founded and three different projects were included there. They were:

Mahammad aga Shahtachtli, Abdulla bay Afandizade and Abdulla Tagizade with Miraziz Seyidov. Though they offered the project together, but only the project by Abdulla bay Afandizade was approved. The project of alphabet with Latin graphic was submitted to the parliament for approval after the approval of the Congress of Azerbaijan teachers held on August 20-19, 1919 in Baku. The occupation of 28th of April in 1920 did not let this project to be realized. In the early years of Soviet Azerbaijan, the question of changing alphabet as all radical reforms caused to the source of some political discussions. The two trends appeared during those discussions named by “latins” and “arabs”. The Azerbaijan government announced the decision of “The adoption of the new Turkish alphabet as the State alphabet” in 20th of October in 1923. Even on March 16, 1925, by the decision of the Soviet Congress in Azerbaijan, first grade schools began to use the Latin alphabet. Moscow took all responsibilities for all organizational, political and financial issues. It was intelligence-oriented policy by Soviet government during I Baku Turkology Congress. The changing of arabic alphabet was chosen as target, the problem of Latin alphabet was brought to the first place as opening the way for future Cyrillic alphabet. The next history chronology was like this: The Arabic language in Azerbaijani was written until 1929, from 1929 to 1939, the Latin alphabet (in parallel with the Arabic alphabet until 1929, Cyrillic’s graphic of 1940-1991, which began in 1939; it was since 1991 in Latin script.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik